

Tijdens het symposium zal de Van der Pollstichting in samenwerking met Oud-Utrecht een kleine expositie in het slot houden van historische voorwerpen uit het dagelijks leven van de Heuvelrug en de Vallei.

De toegangsprijzen zijn als volgt:

- leden en introducés f 39,-
- jongeren tot 26 jaar f 25,-
- alleen het ochtend- of middagprogramma (excl. lunch) f 20,-

U kunt zich opgeven door het juiste bedrag over te maken op girorekening 3436241 t.n.v. R. W. Fokkema te Utrecht, o.v.v. symposium Heuvelrug.

Over de sprekers:

R. (René) Isarin heeft fysische geografie gestudeerd aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Zijn bijzondere belangstelling gaat uit naar het landschap en de prehistorie van Nederland.

R. K. M. (Roland) Blijdenstein studeerde kunstgeschiedenis en werkte tussen 1980 en 1983 bij de gemeente Zeist t.b.v. een monumenteninventarisatie. Sindsdien is hij verbonden aan de provincie Utrecht, vanaf 1987 als leider van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) alsmede eindredacteur van een gelijknamige publicatiereeks.

B. (Ben) Olde Meierink studeerde kunstgeschiedenis en is sinds 1989 werkzaam bij de provincie Utrecht in het kader van het MIP. Hij publiceerde over kastelen en buitenplaatsen in Nederland en is momenteel bezig met een dissertatie over de receptie van het Hollands-Classicisme bij de Adel in de Republiek 1625-1675.

C. (Lotte) Broer studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en is vanaf 1987 als Assistent in Opleiding verbonden aan de vakgroep Middeleeuwse geschiedenis van dezelfde universiteit. Zij bereidt een proefschrift voor over de St. Paulusabdij te Utrecht en de St. Laurensabdij te De Bilt als voorbeelden van 11e- en 12e-eeuwse Benediktijner abdijen die door de bisschop van Utrecht zijn gesticht.

C. (Kees) Vernooij studeerde na de kweekschool pedagogiek en psychologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Promoveerde in 1988 op het proefschrift „Boerengezinnen in beweging. Een sociaal-pedagogisch onderzoek naar het functioneren van katholieke boerengezinnen uit het Kromme Rijngebied 1930-1985“. Verder onderzoek op dit terrein volgde. Vernooij is als onderwijskundige verbonden aan het Christelijk Pedagogisch Studiecentrum te Hoevelaken.

D. (Dirk) Prins is landbouwkundig ingenieur en werkzaam als docent biologie aan een avondschool. Houdt zich daarnaast intensief bezig met milieu- en natuurorganisaties, het geven van cursussen en lezingen over de natuur. Studeert momenteel psychologie aan de Open Universiteit.

Jhr. P. A. C. (Pieter) Beelaerts van Blokland studeerde sociale geografie en administratief recht. Was achter-eenvolgens burgemeester van Wolphaartsdijk, Vianen en Amstelveen. Werd in 1977 Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Na een periode als burgemeester van Apeldoorn werd hij in 1985 Commissaris van de Koningin in de Provincie Utrecht.

DE SCHUILKERK VAN ST. GERTRUDIS

De Gertrudiskapel¹⁾ is ontstaan in de eerste helft van de 17de eeuw als zogenaamde 'schuilkerk' voor de parochie-gemeente van Ste. Gertrudis, die aan 't eind van de zestiende eeuw verdreven was uit de Geertkerk. Het voormalige claustrale huis waarin deze gemeente haar toevlucht zocht behoorde oorspronkelijk tot de immuniteit van Ste. Marie en bestond waarschijnlijk uit meerdere bouwdelen²⁾. Voor de nieuwe kerkelijke functie heeft men indertijd de bouwkundige situatie ingrijpend veranderd. De verdieping-balklagen werden doorgezaagd, waarbij de resterende delen ter weerszijden van de hiermee ontstane hoge middenruimte als galerijen konden worden benut. Voor de plaatsing van een balustradeorgel³⁾ is deze galerij aan de westzijde doorgetrokken. Ten behoeve van de stabiliteit van het gebouw bracht men een ijzeren trekstangconstructie aan die uiteindelijk constructief ontoereikend zou blijken te zijn. De zeventiende-eeuwse verbouwing waarbij eigenlijk

het dwarsverband tussen de buitenmuren werd verwijderd, had een gevaarlijke scheefstand tot gevolg, hetgeen mede aanleiding was voor de huidige restauratie.

Eeuwenlang heeft deze kapel dienst gedaan als kerk voor de katholieke en later Oud-Katholieke parochie van Ste. Gertrudis. Bouwkundige wijzigingen onderging het gebouw bijna niet. Het interieur daarentegen werd meermalen gewijzigd. Tijdens restauratie werd een kleuronderzoek uitgevoerd, waaruit nieuwe informatie is voortgekomen ten aanzien van de oorspronkelijke en gewijzigde situaties van het interieur. In 1829⁴⁾ onderging de kapel een grote opknapbeurt: onder de galerijen werden ter ondersteuning kolommen geplaatst met rijkversierde kapitelen; het interieur werd gewit, afgewisseld met goudkleurige accenten en vermoedelijk dateren ook de huidige spitsboog-vensters uit deze tijd, waarmee het kerkelijk karakter ook naar buiten toe als zodanig herkenbaar

Aquarel met in het midden de gevel van het nieuw te bouwen kerkelijk centrum. Aquarel: C.C. van Hoogevest. Gemeentelijke Fotodienst Utrecht, negatiefnr. K 2034.

werd. In 1914 is de kapel grotendeels ontruimd⁵). De Oud-Katholieke gemeente betrok toen de in 1912 - 1914 gebouwde nieuwe kerk gelegen aan de Catharijnesingel ten zuiden van de Gertrudiskapel; de huidige Ste. Gertrudiskerk. Vanaf 1926 werd in de kapel tijdelijk het Oud-Katholiek museum gevestigd dat in 1968 overging naar het Catharijneconvent. In de jaren tachtig ontstond de gedachte om de resterende Utrechtse Oud-Katholieke parochies⁶) te fuseren en onder te brengen in één gemeenschappelijk kerkgebouw. De keuze viel op de kathedrale kerk van Ste. Gertrudis, die tezamen met de kapel en een nieuw te bouwen verbinding tussen beide bouwdeelen, uitstekend dienst zou kunnen doen als kerkelijk centrum voor de Oud-Katholieke gemeente. Daartoe vond in 1989 een met name technische restauratie van de Gertrudiskerk plaats en wordt momenteel de kapel gerestaureerd. Ook de eerste aanzetten tot de bouw van een nieuw kerkelijk centrum (afb. 1) zijn reeds gedaan. Het ligt in de bedoeling om het gehele project af te ronden in het voorjaar van 1992.

Restauratie Gertrudiskapel (1990 - 1992)

De restauratie, uitgevoerd onder leiding van het Architectenbureau ir. T. van Hoogevest⁷), betreft met name een consolidatie van de bestaande bouwkundige toestand. De scheefstand is inmiddels gefixeerd door middel van een moderne staalconstructie, die onzichtbaar weggewerkt kon worden

in de vloeren van de galerijen. Bij vernieuwing van de in zeer slechte staat verkerende pleisterwerken (binnen en buiten) zijn vele bouwsporen tevoorschijn gekomen die in een later stadium geëvalueerd kunnen worden. In de zuidoosthoek van de kapel werd onder andere een restant teruggevonden van een middeleeuwse piscinanis met aan de onderzijde van de spitsboog-vormige opening een gebeeldhouwd kopje.

Het in kunsthistorisch opzicht meest belangwekkende aspect van deze restauratie betreft het resultaat dat voortkwam uit het kleuronderzoek⁸).

Na onderzoek bleek onder andere dat vele barokke houten ornamenten, zoals engeltjes, lof- en lijstwerk, niet behoren tot de oorspronkelijke betimmering. Het geringe aantal aangetroffen verflagen in vergelijking met andere onderdelen spreekt voor zich. Ook op het houten gewelf bevinden zich minder verflagen en men kan er vrijwel zeker van uitgaan dat de huidige overvelwing niet dateert uit de zeventiende-eeuwse verbouwingstijd. Deze conclusie kan alleen getrokken worden omdat op andere onderdelen onder een groter aantal verflagen wél de oorspronkelijke polychromie tevoorschijn kwam: op de betimmeringen van de wanden en op een deel van de balustrade⁹), alsmede op de moer- en kinderbinten van de plafonds boven de galerijen, werd een oorspronkelijke kleurrijke marmer-imitatie-beschildering teruggevonden. Bovendien bevinden zich op de houten panelen tus-

Aan 't werk: Marianne Deelen, één van de restaurateurs bij het schoonmaken van de plafonds boven de galerijen. Gemeentelijke Fotodienst Utrecht, negatiefnr. B 10353-B.

sen moer- en kinderbinten van de plafonds geschilderde medaillons met rijkversierde luchtpartijen en guirlandes.

Momenteel worden deze plafonds schoongemaakt (afb. 2) en komt de beschildering er vrijwel gaaf onder vandaan. Afhankelijk van de technische staat en het beschikbare budget zal bekeken worden in hoeverre ook de andere houten onderdelen schoongemaakt kunnen worden. In ieder geval zal de westwand¹⁰⁾ - waarop nog een in goede staat verkerende marmerimitatie-beschildering aanwezig is - met de daarin opgenomen, veelhoekig uitgebouwde doopkapel, in de oorspronkelijk staat worden teruggebracht.

Onder de galerijen bevinden zich vijftien schilderijen die vermoedelijk uit de eerste helft van de zeventiende eeuw dateren. Hierop zijn afgebeeld de apostelen¹¹⁾ en de vier evangelisten. Stylistisch gezien zijn deze te plaatsen binnen het kader van de Utrechtse School en kunnen verschillende handen onderscheiden worden in de behandeling van fysiognomie en compositie. De schilderijen bevonden zich in zeer slechte staat en worden nu gerestaureerd in het atelier van E.J. Tjebbes te Bussum. De restauratie richt zich met name op een consolidatie van de bestaande toestand. Met uitzondering van eerder uitgevoerde randverdoekingen en twee gehele verdoekingen, waren de schilderijen in technische zin vrijwel onaangestast gebleven. Een opmerkelijk gegeven dat aanleiding was voor een uiterst behoedzame werkwijze. Naast consolidatie van de bestaande toestand en reparatie van technische gebreken, die voornamelijk de vernieuwing van randverdoekingen, het herstel

van de spieramen en het repareren van gaten en scheuren betreft, wordt slechts op beperkte schaal een esthetische restauratie uitgevoerd; slechte plekken¹²⁾ worden bijgewerkt en waar mogelijk later aangebrachte storende retouches verwijderd.

Kerkelijk centrum

Het nieuw te bouwen kerkelijk centrum vormt een verbindende schakel tussen kerk, kapel en de twee bij het centrum betrokken woningen (nrs. 8/8bis en een deel van 12) aan de Mariahoek. De gepleisterde voorgevel ligt terug ten opzichte van de bestaande rooilijn (afb. 1). Uitgangspunt voor het ontwerp was onder andere de wens om de binnenruimte te blijven ervaren als een overdekte buitenruimte. Eén en ander zal worden gerealiseerd door middel van detaillering, afwerking van vloeren en wanden en een ruime toevoer van daglicht via in het platte dak verwerkte lichtkoepels. De lengteas, alsmede de gehanteerde maatvoeringen zijn gerelateerd aan de gevelstramien van de Ste. Gertrudiskerk.

Architectenbureau drs. C.C. van Hoogevest
ir. T. van Hoogevest bv.
Westsingel 9
3811 BA Amersfoort

Noten:

1. De oorspronkelijke naamgeving in de zeventiende eeuw luidde „Ste. Gertrudis in den Hoeck“; later aangeduid als kerk van de parochie van Ste. Gertrudis; sinds 1914 Gertrudiskapel.
2. De tijdens restauratie gevonden bouwsporen kunnen na evaluatie vermoedelijk een nader licht werpen op de oorspronkelijke indeling en begrenzing van deze claustrale bebouwing.
3. In 1884 is dit orgel vervangen door een nieuw orgel dat in 1914 verplaatst werd naar de Ste. Gertrudiskerk en in 1968 verkocht werd aan de gemeente van Kockengen. Ten behoeve van dit 19de-eeuwse orgel werd de balustrade-constructie gewijzigd, alsmede de plafond- en wandafwerking, getuige de afwijkende vormgeving en de resultaten van het kleuronderzoek.
4. Dr A. J. van de Ven, „De Driehoek van Sint Marie te Utrecht“, overdruk uit het *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1955, p. 51.
5. In 1914 werden onder andere het grootste gedeelte van het kerkmeubilair verkocht: altaaropstand, preekstoel, communiebank, luchtkronen enz.: E. Lagerwey, *Geschiedenis der Gemeente van de Heilige Gertrudis te Utrecht*, 1932 (De Ploeg) Utrecht, p. 20.
6. In 1818 was reeds de gemeente Soli Deo Gloria „gefuseerd“ met de gemeente van Ste. Gertrudis: E. Lagerwey, a.w. (noot 5) p. 18. Iets over de besluitvorming bij: Ton van Schaik, „Oud-Katholieken in Utrecht voor belangrijke beslissingen. Drie historische kerkgebouwen in het geding.“ In: *Maandblad Oud-Utrecht* 56 (1983) 194-196. De daarin vermelde optie van afbraak van de O.K. Kathedraal van 1914 verdween gelukkig van tafel.
7. Ook de nieuwbouw voor het Kerkelijk Centrum Ste. Gertrudis vindt plaats onder leiding van het Architectenbureau ir. T. van Hoogevest bv. te Utrecht/Amersfoort.
8. Het kleuronderzoek en de huidige restauratie van de schilderijen wordt uitgevoerd onder leiding van restaurateur E. J. Tjebbes te Bussum. Resultaat van het kleur-

- onderzoek werd vastgelegd in een interne rapportage: *Kleuronderzoek Ste. Gertrudiskapel*, november 1990.
- De opengewerkte delen van de balustrade dateren waarschijnlijk uit een latere periode. Hiervoor spreken niet alleen bouwkundige aanwijzingen, maar ook het feit dat tijdens het kleuronderzoek op de opengewerkte delen een geringer aantal verflagen werd gevonden en de 17de-eeuwse marmer-imitatiebeschildering ontbreekt.
 - In de Gertrudiskerk bevinden zich twee zeventiende-eeuwse schilderijen die van oorsprong thuishoren in de westwand van de kapel. Hierop zijn respectievelijk afge-

beeld: de „Dooop van een Ethiopiër door Philippus“ en de „Dooop van hoveling Cornelius door Petrus“. Beide schilderijen worden gerestaureerd in het atelier van E. J. Tjebbes te Bussum en zullen na restauratie teruggeplaatst worden in de westwand van de kapel.

- In het totaal zijn 11 apostelen (Jacobus de Mindere ontbreekt) en vier evangelisten uitgebeeld.
- Deze slechte plekken betreffen met name onderdelen van het schilderij die door eerdere onoordeelkundige restauraties zijn ontstaan.

EEN REIZIGER IN UTRECHT.

THOMAS PENNANT OP DE GRAND TOUR 1765

Reizen

Het maken van lange reizen over het Europese vasteland nam na de val van het Romeinse rijk behoorlijk in populariteit af. Hadden de Romeinse heerscharen er voor gezorgd, dat de uithoeken van het Rijk door goede wegen met elkaar werden verbonden en gaf de aanwezigheid van garnizoenen de reizigers een gevoel van veiligheid, na het uiteenvallen van de organisatie van de Romeinen was het vonnis van dit wegennet ook getekend. Plaatselijke machthebbers, sterk op autarkie en politieke zelfstandigheid gericht, hadden geen baat bij een goed onderhouden wegennet, dat het concurrenten maar gemakkelijk zou maken om huis en haard te bedreigen. De wegen vervielen en werden onveilig: rondzwerfende roversbenden maakten lange reizen tot een hachelijke zaak.

Gereisd werd er dus voornamelijk door mensen die een noodzaak daartoe hadden: marskramers, kooplieden, monniken, studenten, soldaten, pelgrims en vogelvrijen.

De mentaliteit veranderde mee: de bevolking richtte zich sterk op de eigen directe omgeving en alles wat van daarbuiten kwam was op zijn minst vreemd en vaak bedreigend. Reizigers stonden dan ook niet in hoog aanzien.

Pas bij de opkomst van de steden en het groeien van de handel werd reizen weer een dagelijks fenomeen. Uiteraard bleef het gros van de bevolking nog binnen de eigen gemeenschap, maar diplomaten, kooplieden met hun gevolg en geleerden reisden door heel Europa. Vaak nog onder erbarmelijke omstandigheden, want de wegen werden nauwelijks verzorgd.

Koningin Elisabeth I van Engeland zag als een van de eersten de positieve kanten van reizen. Zij liet op eigen kosten jonge edellieden naar het buitenland gaan, waardoor ze verwachtte de beschikking te krijgen over een corps diplomaten dat veel van de wereld had gezien, zich gemakkelijk bewoog in gezelschap van vreemden en die goed de taal en zeden kenden van de buitenlandse gezanten en vorsten met wie er werd onderhandeld.

Toch bleef reizen een gevaarlijke zaak: sommigen zoals Fynes Moryson verkleedden zich vaak als boe-

renknecht, om zo geen rovers aan te trekken. Hij verstopte zijn geld in zijn schoenen, wat hem vooral blaren opleverde. Rijke kooplieden gingen altijd onder bescherming van een uitgebreid escorte op weg.

Oorlogen en epidemieën maakten het de reizigers niet gemakkelijk: een rondreis over het continent duurde vaak jaren en in de tussentijd kon het aanvankelijke reisdoel onbereikbaar blijken. Ondanks dat werd het maken van langere reizen over het Europese vasteland in de 16e en 17e eeuw steeds populairder.

Grand tour

In 1639 reisde Richard Lassals het vocabulaire met de term „grand tour“. Lassals was afkomstig uit Yorkshire, waar veel katholieke families woonden. Ook hij stamde uit zo'n geslacht en vertrok naar het seminarie in Douay om er een opleiding tot priester te ontvangen. Dit betekende effectief een verbanning, aangezien katholieke priesters in het protestantse Engeland vogelvrij verklaard waren. Sommigen van de in Douay opgeleide priesters trokken toch naar Engeland om missiewerk te verrichten, maar de meesten bleven op het continent werkzaam. Deze priesters maakten in dienst van de kerk vaak lange reizen, vooral uiteraard naar Rome. Ook Lassals maakte diverse lange trips door Frankrijk en Italië. Hij was daardoor een ideale mentor voor de jonge Engelse edellieden die als onderdeel van hun opvoeding een reis maakten over het continent, een reis die bekend raakte met de typering van Lassals, als „Grand Tour“.

In Engeland was het steeds meer mode geworden om jongelieden uit de gegoede stand na hun scholing, zo tussen hun 15e en 20ste jaar een reis door Europa te laten maken.

De bedoeling van deze reis was de blik van de jongeman te verruimen, zijn talenkennis te vervolmaken en zijn algemene kennis te verbreden. Na de ervaringen van een dergelijke reis zou de jongeman zich gemakkelijk bewegen in allerlei kringen en een hoop levenswijsheid hebben opgedaan. Een bijkomend effect was dat de wilde streken die men in deze leeftijd van de jongens kon verwachten ver van het eigen nest plaatsvonden.